

FUAD BAĆIĆANIN
MUZEJ „RAS”
NOVI PAZAR

ČETVOROJEZIČNI KONVERZACIJSKI RJEČNICI – SPOMENICI ORIJENTALNE KULTURE

Proučavanje stranih jezika, međusobna komunikacija, upoznavanje tuđih kultura i običaja je stalna ljudska težnja. Vremenom se javila i potreba za sastavljenjem rječnika. Kako ranije nisu postojali nikakvi standardi, rječnici su se pisali na potpuno različite načine. Mogli su biti u stihu, višejezični, konverzacijski, prevodi su se mogli pisati sa obje strane riječi, ispod originalnog teksta ili su se kao pojašnjenje pisali sa strane.

Jedan od najpoznatijih rječnika koji pripada alhamijado literaturi je „Poturšahidija” Muhameda Hevaije Uskufije iz 1631. godine. Ovo je najstariji rječnik u stihu na prostoru Evrope. Dosta kasnije otkrivena, ali i dosta ranije sastavljena su dva četvorojezična rukopisna rječnika koja su se do 1969. godine čuvala u biblioteci Aja Sofije, a danas se nalaze u biblioteci džamije Sulejmanije u Istanbulu. Ovi konverzacijski rječnici su napisani u XV vijeku, a prvi je na njih skrenuo pažnju Ahmet Džaferoglu 1936. godine. To su arapsko-perzijsko-grčko-srpski udžbenici konverzacije koji također pripadaju korpusu alhamijado literature jer im je cjelokupan tekst ispisan arapskim pismom.

U radu ćemo predstaviti ove rječnike, spomenike alhmijado kulture osmanskog perioda, sa posebnim osvrtom na dio rukopisa koji je ispisan arapskim pismom na srpskom jeziku.

Ključne riječi: rječnici, srpski jezik, arapsko pismo, orijentalna kultura, alhamijado književnost.

Težnja ljudi da upoznaju tuđu kulturu i običaje, kao i stalna želja za uspostavljanjem međusobne komunikacije, onima koji su poznavali dva ili više jezika dalo je ideju da sastavljaju rječnike. Za pisanje rječnika ranije nisu postojali nikakvi standardi, već su oni sastavljani prema mišljenju i znanju autora. To su bile knjige konverzacije, nekada su riječi prevedene bez pravila da je na jednoj strani riječ jednog, a na drugoj riječ drugog jezika. Postoje i rječnici kod kojih su riječi pojašnjavane sa

strana, ali i slučajevi kada su prijevodi ispisivani ispod riječi ili kratkih rečenica. Postoje i rječnici koji pripadaju poetskim djelima jer su sastavljeni u stihu.

Kako su južnoslavenski prostor vijekovima dijelili narodi različitog jezika, pisma, religije, kulture, tradicije tako je vremenom dolazilo do međusobnih miješanja i preplitanja njihovih kultura. Alhamijado književnost je najbolji pokazatelj tog kulturološkog preplitanja, gdje je objedinjen jezik jednog i pismo drugog naroda. Pored poezije, ljubavnih ili vjerskih pjesničkih ostvarenja, pored priča i proznih djela u korpus alhamijado književnost uvršteni su i rječnici. Jedan od najpoznatijih na našem govornom području, koji pripada alhamijado literaturi, je *Makbuli 'arif* ili *Potur šahidija*, Muhameda Hevaije Uskufije, ali on nije jedini koji pripada alhamijado književnosti našeg prostora. Manje poznat, ali svakako mnogo vrijedan je arapsko-perzijsko-grčko-srpski četvororojezični konverzacijski rječnik koji je, prema dosadašnjim istraživanjima, sastavljen u XV vijeku.

Rječnik *Makbuli 'arif*

Godine 1631.¹ Muhamed Hevaija napisao je rječnik *Makbuli 'arif* ili *Potur šahidiju* koji je najstariji rječnik u stihu. Svojim načinom pisanja dvojezični rječnik Muhameda Hevaije ne liči na današnje rječnike u kojima su na jednoj strani ispisane riječi iz jednog, a na drugoj prijevodi tih riječi, odnosno njihovo značenje, na drugom jeziku. „Uskufi je svoj rječnik pisao u stihu pa je, ispunjavajući zahtjeve arapske metrike, nekada navodio prvo riječ na našem jeziku i tumačio je turskim jezikom, a nekada je prvo navodio tursku riječ i tumačio je našim jezikom” (Filan 2006: 205). Napisan je štokavskim dijalektom, a upotreba refleksa glasa jata je najčešće u ikavskom obliku, rjeđe u ijekavskom, a vrlo rijetko u ekavici. Alija Nametak je o jezičkom izrazu Uskufija napisao: „Pisao je u ikavskom govoru. Rijetke su riječi pisane ijekavski ili ekavski, a i te su sigurno iz pera prepisivača kojima se takva pokoja riječ iz živog govora otela i otišla u Hevai-Uskufijin rječnik” (Nametak 1968: 242).

Prvi ko je spomenuo Uskufijev rječnik bio je Evlija Čelebija koji u svom *Putopisu* iz 1660. godine kaže: „Učenjaci i pjesnici šeher-Sarajeva napisali su jedan rječnik na bosanskom jeziku u stihovima po uzoru na perzijsku knjigu *Šahidi* iz koje su ovdje prenesena dva metruma” (Čelebi

¹ Rječnik *Potur Šahidija* je napisan 1041. godine po Hidžri.

1967: 121).² Više od dvjesta godina kasnije, 1868. godine, Otto Blau³ je u Lajpcigu (Leipzig) objavio naučni osvrt na rječnik *Makbuli 'arif*. Alija Nametak je o ovom rječniku objavio više radova, ali prvu opširnu studiju i prikaz je napisao 1868. godine.⁴ Njegov prvi kompletan opis izvršio je 1942. godine Derviš Korkut.⁵ Mnogi su istraživači pisali o ovom rječniku, objavljene su brojne studije u kojima je prikazan.

O značaju *Makbuli 'arifa* govore i brojni prijepisi koji se čuvaju u javnim, ali i privatnim, porodičnim bibliotekama. Najpoznatiji rukopisi su oni koji se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, Orijentalnom institutu u Sarajevu, Arhivu grada Sarajeva, ali i rukopisi u Univerzitetској biblioteci u Upsali u Švedskoj, Biblioteci grada Erzuruma u Turskoj, Narodnoj biblioteci u Istanbulu, te bibliotekama u Egiptu, Zagrebu, Mostaru, Tuzli, Novom Pazaru itd.

Četvorjezični rječnici

Pored *Makbuli 'arifa*, dosta kasnije otkriveni, ali mnogo ranije sastavljeni su rječnici koji se čuvaju u biblioteci džamije Sulejmanije u Istanbulu, a do 1969. godine čuvali su se u biblioteci muzeja Aja Sofija. To su dva četvorjezična rječnika u kojima je jedan od jezika i srpski. U svom kratkom članku Olga Zirojević kaže da ova dva rječnika predstavljaju pravo blago koje se čuva u biblioteci. Zirojević ove rječnike naziva udžbenicima konverzacije, te konstatuje da je gotovo neočekivano da se ovakvi rukopisi napišu u XV vijeku. „Arapsko-persijsko-grčko-srpski udžbenik konverzacije, ko bi očekivao da takva knjiga bude napisana u 15. veku” (Zirojević 2011). Ahmed Džaferoglu (Caferoğlu) je prvi skrenuo pažnju na ovaj rječnik i u svom kraćem radu koji je objavio 1936. godine kaže: „U ovom malom članku pokušaću da opišem rukopis koji niko do sada nije pomenuo, a može imati značaja za srpski jezik” (Džaferoglu 1936: 185). On u kratkim crtama samo na nekoliko

² U *Putopisu* Evlije Čelebije na istoj strani se u fusnotama čitalac upućuje da je u pitanju rječnik *Makbuli 'arif* ili *Potur Šahidija* koji je napisao pjesnik Muhamed Uskufi Bosnevi (1610–1651) čiji je pseudonim bio *Hevai*. Pojašnjavajući poređenje ovog rječnika sa perzijskom knjigom *Šahidi* navodi se da je *Šahidi* ili *Tuhfa-i Šahidi* perzijsko-turski rječnik u stihovima, koji je napisao Ibrahim Dede Šahidi, rođen u Mugli u Anadoliji. Ovaj rječnik *Šahidi* je njegovo najpoznatije djelo i više puta je provoden na arapski i grčki jezik.

³ Blau, O.: *Bosnisch-türkische Sprachdenkmaler, Ab Handlungen des Morgenlandes*, Leipzig, 1868.

⁴ Nametak, A.: „Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici” / *Grada za povijest književnosti hrvatske* (Zagreb), 29 (1968), str. 231–380.

⁵ Korkut, D. M.: *Makbul-i arif (Potur-šahidija) Uskufi Bosnevija*, Sarajevo, 1942.

pisanih strana predstavlja ovaj rječnik i konstatuje da on može biti od velikog značaja za proučavanje historije srpskog jezika. „Ovaj zanimljivi rukopis iz Aja Sofije ustvari je rečnik pisan arapskim pismom na četiri jezika od kojih je jedan srpski. Iako nema naznaka o autoru i vremenu knjige, veoma lako postaje jasno, a sudeći po papiru, rukopisu i oznakama na njemu da je u pitanju jedan od najstarijih spomenika srpskog jezika koji je pisan na arapskom sa ciljem da se Turcima u ono vreme olakša učenje ovih jezika” (Džaferoglu 1936: 185). Na naslovnoj strani rječnika koji se čuva pod brojem 4749 stoji: „Luġati fārisī ‘arabī rūmī we srfi” što bi u prevodu značilo „Perzijsko-arapsko-grčko-srpski rječnik”, a ispod ovog naslova je podnaslov „Luġati alsinā’i arb’a”, dok je kod rječnika pod brojem 4750 „Luġati ‘arabī we luġati fārisī we luġati rūmī we luġati srfi” što bi se prevelo kao „Rječnik arapski i rječnik perzijski i rječnik grčki i rječnik srpski”. Ispod naslova je kod oba rječnika u pet redova ispisan tekst na arapskom jeziku koji u prevodu znači: „Ovaj veličanstveni primjerak zaveštao je naš najveći sultan, sultanski sin, sultan gazi Mahmud Han i to kao šerijatski vakuf za one koji će ga čitati, proučavati, učiti i ispitivati. Neka mu Tvorac Vječni podari obilatu sreću. Napisa siromah princ Ahmed, čuvar vakufa Meke i Medine. Neka im obojici Bog oprosti” (Rječnik 4749 i 4750 XV: 1).⁶ O ovim rječnicima dosta opširno, u nekoliko navrata, pisao je Verner Lefeldt (Werner Lehfeldt), predstavio ih, analizirao i istakao njihov značaj za proučavanje historije srpskog jezika. Najznačajniji i najopširniji prikaz rječnika Lefeldt je objavio 1989. godine.⁷

Iako imaju gotovo identičan tekst, rječnik pod brojem 4749 ima 104 strane osnovnog teksta, a u dodatku ima još 92 strane teksta različitog sadržaja koji nema prijevod na srpski jezik. Rječnik pod brojem 4750 ima samo osnovni tekst na 125 strana.

Strane su paginirane, ali je kod oba rječnika paginirana svaka druga strana, pa je broj strana duplo veći od broja koji je upisan na posljednjoj strani rječnika. Ovo nas upućuje na zaključak da je paginacija izvršena kasnije, najvjerovatnije prilikom bibliotečke obrade jer su dvije strane rječnika obilježene jednim brojem.

Na jednoj strani rječnika nalazi se šesnaest redova, po četiri reda na svakom jeziku. Crnim mastilom i dosta krupnijim slovima od ostalih ispisan je najprije red teksta na arapskom jeziku. Ispod je prijevod na

⁶ Kod citiranja iz rječnika umjesto prezimena autora naveli smo naslov knjige jer je autor nepoznat, a umjesto godine izdanja naveli smo vijek sastavljanja, odnosno izdanja rječnika, jer je i godina sastavljanja ovih rječnika nepoznata.

⁷ Berger, T. and Lehfeldt, W.: *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte: ein arabisch-persisch-griechisch-serbisches Gesprächslehrbuch vom Hofe des Sultans aus dem 15. Jahrhundert als Quelle für die Geschichte der serbischen Sprache*, Köln, 1989.

perzijski jezik ispisan crvenim mastilom, zatim grčki tekst zelenim i srpski narandžastim mastilom. S obzirom na to da se sa sigurnošću može reći da su oba rječnika nastala na dvoru u Istanbulu, zanimljivo je da nema uporednog teksta na turskom jeziku. Međutim „intelektualna elita je gotovo bez izuzetka poznavala i druga dva istočna jezika – arapski i persijski” (Marinković 2010: 282). Putanec čak smatra da je najprije sastavljen dvojezični arapsko-perzijski rječnik, a da je kasnijim osvajanjem Balkana dodat još grčki, a zatim i srpski jezik. „Dakle možemo zaključiti da je ovakva četvorojezična redakcija Lugata nastala tek iza 1453. (osvojenje slavenskog dijela Balkana i pad Grčke), a to se slaže i sa postavkama A. Caferoglua, pa i Lehfeldta, da je ova knjiga prvobitno služila za učenje Mehmedu Osvajaču (1451–1481)” – (Putanec 1990: 239). Kada su dva rukopisna rječnika u pitanju, može se izvesti zaključak da je prvo sastavljen rječnik čija je varijanta našeg jezika ispisana ekavicom, odnosno *Rječnik 4750*, a zatim, osvajanjem Bosne 1482. godine, nastala je ijekavska varijanta odnosno *Rječnik 4749*. Nakon osvajanja Balkana ojačao je utjecaj Grka i Srba u Osmanskoj državi. „Turci Osmanlije su osjećali poštovanje prema nadmoćnoj kulturi osvojenih naroda. [...] Osmanski sultani učili su strane jezike, među kojima su bili arapski, persijski, grčki pa i srpski jezik” (Marinković 2010: 282).

Ako usporedimo ova dva rječnika dolazimo do konstatacije da je *Rječnik 4750* rukopisno ostvarenje, a da je *Rječnik 4749* njegov prijepis, jer je arapski tekst kod oba rječnika identičan, a u prevodima na naš jezik postoje izvjesne razlike. Pored toga što je izvršena djelimična ijekavizacija primjetno je da je jezik u *Rječniku 4749* malo bliži našem današnjem jeziku i lakše se može razumjeti.

Obje ove knjige su rječnici, tako su i naslovljene, ali bismo ih mogli nazvati i knjigama konverzacije, odnosno konverzacijskim priručnicima jer sadrže kratke rečenice u formi razgovora, pitanja i odgovora, o svim temama iz različitih sfera ljudskog života. Tekst počinje zahvalom Bogu, nastavlja uvođenjem u tekst i sadržaj knjige u kom se komunikacija odvija najčešće preko kratkih i jasnih rečenica. Teme kojima se rječnici bave su dosta raznolike, od Boga, čovjeka, preko trgovine, škole, pisanja, jela, porodice, Kur’ana, vjerskih obreda, sticanja znanja i slično. I pored toga što je u osnovi ovo knjiga konverzacije, ili konverzacijski rječnik, u jednom dijelu, na tri strane, prevode se doslovno riječi sa arapskog na ostala tri jezika. I ovaj dio knjige je uklopljen u konverzaciju dvije osobe gdje jedna diktira, a druga piše riječi po diktatu. Na strani 16a u *Rječniku 4750* dvije riječi nisu prevedene na srpski jezik. Na strani 40a također nije preveden cio jedan red *Rječnika*, dok na 60a strani uopšte ne postoji prijevod na srpski jezik. Ne može se reći da je ovo namjerno izostavljeno,

jer se ne radi ni o kakvom specifičnom dijelu za koji bi se moglo reći da nije za prevođenje.

Tekst četvorjezičnih rječnika

U nastavku ćemo, radi što potpunijeg sagledavanja oba primjerka rječnika, uporedo postavljati transliterirane tekstove oba rječnika (4749 i 4750)⁸ i bukvalan prijevod teksta sa arapskog na naš današnji jezik. Kako su po dvije strane pri paginaciji obilježene jednim brojem, strane teksta ćemo označavati sa *a* i *b*.

„Sa imenom Božijem poklanjajemi milostiv,
slava Bogu Gospodu svetom,
i blagoslovljanije na Proroka jego
Muhameda i na čeljati jego čistih vse.

Reče tvorac ovaj knjige:
'Rečne u rabotanu takoj, koja se otvaranim
jezici počenicom, razumej onoj
i jer rabotaj š nim i sabludaj toj, bit ćeš razborit š nim,
ako volja Gospod Višni.' Dođi, što govoriš?
Govorim tebe nešto. Koje nešto govoriš mene?
Govorim tebe nešto da se raduješ. Nemoj govorit mene
nešto, jere ja ne ištem da govoriš mene,

ili gledaš k mene? Koje nešto reče tebe?

Oni ne reče mene nešto. Aj,
reče tebe reči duge.

Jesi ču što je rekil mene? Aj, ču sim"

(Rječnik 4750 XV: 2a-3b).

Kako su u *Rječniku* 4749 slova malo zbijenije ispisana to na prve četiri strane ima i nešto više teksta.

„Sa imenjom Božijem poklananje milostiv,
slava Bogu Gospodu svijetom,
i blagoslovljanije na Proroka jego Muhameda
i na čeljadi jego
čistijeh svijeh. Riječe tvorac

⁸ Transliteraciju oba rječnika autor ovog rada je uradio na osnovu njihovih digitaliziranih snimaka koji su u toj formi dostupni korisnicima biblioteke džamije Sulejmanije.

ovaj knige: 'Riječne u rabotanu, koja se
otvaranom jezici počenicom, razumije toj
i rabotaj njom i sabludaj toj, bit ćeš raziboriti njom,
ako bude volja Gospoda Višnjijega.' Dođi, što govoriš?

Govorim tebijе niešto. Koje niešto govoriš menije?
Govorim tebijе niešto da se obraduješ o onomem. Nemoj
govoriti menije ništa
jere ja ne ištem da govoriš menije i da gledaš
k menije. Koje niešto reče tebijе? Oni ne reče menije

ništo. Ha istina reče tebijе riječ dugo.
Jesi li čuo ti što je rekao menije? Ha, istina čuo sam
što je rekao tebijе, ali ne ištem da čuju
onoj od usta tvoja. Koliko mi dosađuješ! Ko ti dosađuje?"
(Rječnik 4749 XV: 2a-3b).

Prijevod prve četiri strane rječnika na današnji jezik glasi:

*Sa imenom Božijim, Milostivim, Samilosnim,
sva hvala Bogu, Gospodaru svih svjetova,
i potpuni blagoslov na poslanika Njegova
Muhammeda i na porodicu njegovu čistu sveukupnu.*

*Kaže autor ove knjige:
'Način izgovora upotrebnog, kojim govore njime
jezici početnika, pa shvati ga
i radi po njemu i zapamti ga, razborit (rječit) ćeš njime postati,*

*ako bude htio Bog Uzvišeni.' Dođi, šta kažeš?
Kažem tebi nešto. Šta to kažeš meni?
Kažem tebi nešto, radovat ćeš se time. Ne govori meni
ništa, jer zaista, ja ne želim da se obraćaš meni,*

*ili gledaš prema meni. Koju stvar je rekao tebi
taj i taj?⁹ Nije rekao meni ništa. Dakako,
rekao je tebi govor dug.*

⁹ U značenju: Šta je rekao tebi neko?

*Jesi li čuo šta je rekao meni? Da već sam čuo
šta je rekao tebi, ali ja ne želim da slušam
to iz usta tvojih. Koliko dosađuješ meni? Ko dosađuje tebi?*¹⁰

Kako smo vidjeli kod prikazivanja prvih strana oba rječnika, razlika u njima je veoma mala. Tekst na arapskom jeziku je identičan, a prijevodi se pomalo razlikuju. Po riječima Olge Zirojević „posebno se u njima znatno razlikuje slovenski deo teksta, jer njihovi prevodioci pripadaju dvoma različitim narečjima; u jednom je štokavsko-ijekavski, a u drugom štokavsko-ekavski” (Zirojević 2011). Na samom početku teksta smo naznačili da jedan rječnik ima više strana od drugog iako im je sadržina teksta ista. To nas upućuje na zaključak da je prepisivač rječnika, prvenstveno arapskog dijela teksta, a potom svakako i ostala tri jezika, malo više zbio tekst, pa iako vizuelno djeluju isto, oba imaju po šesnaest redova na strani, u četiri su boje i slično, ipak postoji formalna razlika između ova dva rječnika.

Može se primijetiti da se odmah na samom početku teksta knjige, već na trećoj i četvrtoj strani, i svakako, do samog kraja, vodi dijalog dvije osobe o različitim temama, pa zbog toga ove rječnike nazivaju knjigama, odnosno udžbenicima konverzacije. Rečenice su najčešće kratke da bi se iz njih mogle lahko izdvojiti riječi i prevesti bukvalno njihovo značenje nezavisno od ostatka teksta. To se može postići samo u slučajevima gdje su rečenice kratke i jasne. Većina teksta je kroz pitanja i odgovore da bi se ista riječ ponovila i zapisala više puta. U nastavku teksta je još nekoliko strana ovih rječnika u slobodnom prijevodu na današnji jezik.

...Ti dosađuješ meni. Ostavi me. Idi
ka (prema) svome poslu. Ne zadržavaj me kod tebe
jer zaista sam ja u žurbi žestokoj. Što je
žurba tvoja? Poslao me je otac moj. Gdje je poslao tebe
otac tvoj? Poslao je mene na pijacu. Reče,

požuri i ne usporavaj na putu, kao da je
vrijeme već tijesno. Na glavu
i na oko,¹¹ neću kasniti. Jesi li vidio danas

¹⁰ Posljednja dva reda su prijevod na srpski jezik koji je kod *Rječnika* 4749 na strani 3b, odnosno četvrtoj strani *Rječnika*, a kod *Rječnika* 4750 se ovaj tekst nalazi na sljedećoj 4a, odnosno petoj strani *Rječnika*.

¹¹ „Na glavu i na oko” je fraza koja se u arapskom jeziku u narodnom govoru često upotrebljava, a njeno značenje je *slušam i pokoravam se*, odnosno *u redu je*. Ova se fraza upotrebljava kada se želi nekome iskazati potpuno poštovanje i poslušnost.

tog i tog (nekog)? Da vidio sam ga. Gdje si vidio njega?
Na pijaci,

kod dućana prodavca platna. Šta je bio
radio u njemu? Bio je kupovao platno.
Je li oprano ili neoprano? Je li tanko
ili debelo? Ne, već tanko. Šta će napraviti od njega?

Uzet će ga za košulju. Ko će skrojiti ga i sašiti ga?
Sašit će ga taj i taj (neko). Kakav je on u poslu svom?
On je stručan i vrijedan. Nisam znao da je on stručan.
Da, on je vrijedan u poslu svom. Odakle si došao,

o mladiću? Došao sam iz mekteba. Jesi li naučio
danas nešto? Da naučio sam domaći svoj
i zapamtio sam ga. Zaista si uporan, o mladiću.
Jesi li pisao danas? Da, pisao sam domaći svoj.

Dodi kod mene da diktiram tebi.
Daj diktiraj meni. Piši i uljepšaj
pisanje (rukopis) i naglasi slova,
i izravnaj redove, i nemoj kriviti ih, i ne griješi.

Ja ne griješim u tome. Pripremi pribor tvoj.
Pripremio sam pribor moj i pribor moj je spreman.

Rekao je pjesnik:

kada mi naslovimo (započnemo) tebi pismo,
prolijemo suzama koje teku, tako da kada bi znao

papir šta je u srcu našem, žalio bi
i plakao, ali on ne zna. Zareži pero
zarezanjem pravilnim. Zarezao sam pero moje. Već se
polomilo pero moje.
Ko je polomio njega? Polomio ga je taj i taj (neko).

Gdje je pernica, o brate moj? Već se je izgubila.
Gdje se izgubila? Bila je u vreći
pa je ukradena i ne znam ko je ukrao nju.
Ustani pa je traži i pitaj za nju kod dječaka.

O brate moj, o dušo moja, zašto si usporio danas?
Bio je meni posao. Koji posao je bio
tebi? Bio sam služio goste.
Jesi li ručao danas nešto?

Nisam ručao još. Idi pa ručaj
i vrati se brzo. Evo
već sam se vratio k' tebi. Ne igraj se
na putu. Ne igram se. Dakako,

ti si dječak koji se puno igra. Ne prestaješ
se igrati i gubiti dane svoje. Kajaćeš se
napokon. Približi se meni. Ja sam blizu
od tebe. Sjedi evo ovdje...¹²

Sve knjige ove vrste imaju svoju jasnu namjenu. Ona u ovom slučaju može biti da, kroz ove rječnike, poznavalac arapskog jezika ili pripadnik društvene elite u Istanbulu nauči jezike naroda na novoprosirenim balkanskim teritorijama Osmanskog carstva – grčki i srpski jezik. I Ahmed Džaferoglu potvrđuje ovu konstataciju i smatra da je ovaj rječnik „pisan na arapskom sa ciljem da se Turcima u ono vrijeme olakša učenje ovih jezika” (Džaferoglu 1936: 185). Ka ovom zaključku vodi nas i vrijeme pisanja rječnika. Džaferoglu ide i dalje i konstatuje da je ovaj rječnik sastavljen „da služi sultanu Mehmedu II lično, koji nije mogao da ignoriše jezik svojih novih podanika” (Džaferoglu 1936: 187). Tekst rječnika je napisan čitko i pažljivo, sa svim dijakritičkim znacima, vjerovatno iz razloga što je bio namijenjen najvišim dostojanstvenicima Osmanskog carstva, po mišljenju Džaferoglua lično Sultanu, kako bi im bilo olakšano učenje i omogućen pravilan izgovor. Međutim, namjera sastavljanja rječnika može biti i da stanovnik Carstva, Perzijanac, Grk, Srbin ili neko treći, nauči arapski jezik. Na ovakav zaključak nas upućuje dio teksta rječnika koji o tome govori. Ova knjiga je, prema tome, prvenstveno knjiga za učenje arapskog jezika. Pisac, nakon teksta koji govori o nauci i o tome da će se kajati svako ko ne uči i uzalud troši svoje dane, poziva na učenje arapskog jezika.

„Dođi da govorimo arapiski, jere učitel
istina, obistavil nas od glagolanije hvarezmski
tere istina zaboravil sim arapski i parsiski
i ostahmo na kurdski
i na turski. Brzo da učinimo
onoj sa pomaganiem Bo(ga) Višnago”

(Rječnik 4750 XV: 11b–12a).

¹² Originalni tekst ovog prevoda na srpski jezik nalazi se u *Rječniku 4749* na str. 4a–9a (5–15), a u *Rječniku 4750* na str. 4a–10a (5–17). Raspored strana i redova u tekstu odgovara rasporedu iz *Rječnika 4750*.

I Rječnik 4749 ima gotovo identičan prijevod.

„Dođi da govorimo arapski, jere učitel
istina, zaprijetio nas je od glagolanije hvarezmiski
jere istina zaboravio sam arapski i parsiski
i nastahmo na kurdski i na turski.
Brzo da učinimo onoj sa pomaganijem božijem Višnagom”
(Rječnik 4749: 10a–10b).

Dođi da govorimo arapski, jer je učitelj
zaista, zabranio nam govoriti hvarezmijski
jer, istina je, zaboravio sam arapski i perzijski
i ostasmo na kurdski i na turski.
Brzo da učimo ovo uz pomoć Boga Svevišnjeg.

I ovaj dio rječnika nas upućuje da je njegova osnova arapsko-perzijski rječnik, jer se u stihovima spominju samo ova dva jezika, a da su prijevodi teksta na grčki i srpski jezik dodati kasnije. Prvobitni rječnik je najvjerojatnije sastavio neki Hvarezmijac čiji je jezik zabranjen, a da ljudi ne bi ostali samo na kurdski i turski jezik, sastavljen je jedan arapsko-perzijski rječnik konverzacije.

Ova knjiga konverzacije ima mnogo tema, ali tema iz oblasti sticanja znanja, nastave, pisanja i učenja u njoj zauzima značajno mjesto. Kroz čitavu svoju sadržinu rječnik se ovoj temi iznova vraća.

„Od kuda si došil?
Došal sim od diječnicu. Jesi li naučil ti
danas nešto? Aj, naučih se čitani
svoje na usta. Istina ubriza ti.
Jesi pisal ti danas? Pisal sim
čitanije” (Rječnik 4750 XV: 6a-7a).

„Od kude si došao
a momče? Došao sam od djačinu. Jesi li naučio
danas nešto? Ha, naučio sam čitanije svoje
i na usta uzeo sam. Hitar si učinio, a momče.
Jesi li pisao danas? Ha, pisao sam čitanije svoje”
(Rječnik 4749 XV: 5b-6a).

čas i u svaki rabotje. I ne učini što ne umiješ.
Ili budi kniževan ili učitelj ili slušannik

znannikom, ljubnik nih,
i ne budi i nako nijego ovakoj,
jere su kako drva. I velikost
znannikov

na neznannicije kako velikost mijeseceva
na zvijezde” (Rječnik 4749 XV: 51b–53a).

Ako ovaj tekst prevedemo na naš današnji jezik dobićemo predaju koju je Božiji poslanik Muhammed ostavio čovečanstvu, da pripadamo ili grupi učenjaka, ili učenika, ili slušalaca ili zaljubljenika.

I reče Poslanik, na njega mir: ostavljajući zajednice,¹⁴ proklet je u Tori, i u Jevanđelju, i u Psalmu, i u Kur'anu. I ne odlaži molitvu od vremena njenog i ustraj na abdestu¹⁵ i traži pomoć od Boga u svakom vremenu i svakom poslu. I ne radi šta ne znaš. I budi učenjak, učenik ili slušatelj učenjaka, zaljubljenik u njih, a ne budi mimo ovoga jer zaista su oni poput drva. A vrijednost učenjaka nad nezalicama je poput vrijednosti mjeseca nad zvijezdama.

Valentin Putanec, oslanjajući se na zaključak Lefeldta, kaže da kada je autor teksta na srpskom jeziku u pitanju „sa sigurnošću bi se moglo tvrditi da se radi o nekom pravoslavnom svećeniku koji vlada crkvenoslovenskim jezikom i njegovom terminologijom” (Putanec 1990: 240). Autor teksta na srpskom jeziku je na primjer arapsku riječ „mesdžid” (ar. masʿid) preveo kao „crkva”, iako se tačno zna da mesdžid označava muslimansku bogomolju.¹⁶ Upotreba termina Prorok, koji se odnosi na

¹⁴ U značenju: *Onaj koji napusti zajednicu.*

¹⁵ Abdest (pers.) = *pranje (ritualno umivanje) šaka, ispiranje usta i nosa, pranje lica, ruku do laktova, potiranje mokrim rukama glave, ušiju i vrata i pranje nogu do članaka. Kod muslimana je ovo pranje obavezno prije obavljanja molitve.*

¹⁶ U oba rječnika je prevedeno na isti način. U *Rječniku 4749* citat u kom je upotrijebljena ova riječ nalazi se na strani 30b, a u *Rječniku 4750* na strani 37b.

poslanika Muhammeda, u tekstu rječnika na srpskom jeziku nas također upućuje na isti zaključak.

Ovi rječnici su puni starih zaboravljenih riječi koje odavno nisu u upotrebi u srpskom jeziku. Mnogosmejač, naučitelj, neznannik (znannik), ostavljannik, primitelj, premamitel, ljubnik, strašnik, bogotrašnik, bogobojnik, velikost, zaboravnjač, dalekost, jestija, rabota, kalamar, ulomiti, lepост, hotenije, pospešanje, porablenije, postnik i još mnoge druge arhaične riječi koje rječnicima daju draž i privlačnost za detaljnija jezička proučavanja.

Četvorjezični arapsko-perzijsko-grčko-srpski rječnici, sa veoma malim razlikama u dijelu na srpskom jeziku, predstavljaju poseban dio alhamijado pismenosti kod nas. Oni su svjedok zajedničkog života, međusobne komunikacije i preplitanja kultura u Osmanskom carstvu, ali i dokaz da je i naš prostor bio dio jedne velike osmansko-orijentalne civilizacije.

Literatura

- Adamović, M., *O poreklu srpskohrvatskih osmanizama* / „Južnoslovenski filolog” (Beograd). – knj. XXX, sv. 1–2 (1973), str. 229–236.
- Berger, T. i Leffeldt, W., *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte: ein arabisch-per-sisch-griechisch-serbisches Gesprächslehrbuch vom Hofe des Sultans aus dem 15. Jahrhundert als Quelle für die Geschichte der serbischen Sprache*. – Köln: Böhlau, 1989.
- Blau, O., *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*. – Leipzig: F. A. Brockhaus, 1868.
- Caferoglu, A., *Note sur un manuscrit en langue serbe de la bibliothèque d'Aya-Sofya* / „Revue Internationales des Etudes balkaniques” (Beograd). – god. II, tom I, knj. III (1936), str. 185–190.
- Čelebi, E., *Putopis, odlomci o jugoslavenskim zemljama*. – Sarajevo: Svjetlost, 1967.
- Čolić, Lj., *Prilog proučavanju međusobnih hrišćansko-muslimanskih uticaja* / „Pri-lozi za književnost, jezik, istoriju i folklor” (Beograd). – knj. LXXI, sv. 1–4 (2006), str. 149–157.
- Filan, K., *Turska leksika u rječniku Makbuli arif Muhameda Hevaija Uskufija* / „Anali Gazi Husrevbegove biblioteke” (Sarajevo). – knj. XXIII–XXIV (2006), str. 205–217.
- Filipović, M., *Mevlud kao vjerski i narodni događaj i kao pjesnička forma u du-hovnom i kulturnom životu bošnjačkog naroda* / *Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka: zbornik radova*. – Sarajevo: Preporod, 2000. – str. 13–17.
- Frašeri, Š. S., *Kamus-i turki*. – Istanbul: [s. n.], 1899.
- Giljferding, A., *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*. – Beograd: Službe-ni list, 1996.
- Gudžević, S., *Latinski Kitab al-mi'radž* / *Noćno putovanje Poslanika Muhammeda*. – Zagreb: V.B.Z., 2007. – str. 151–159.

- Hadžijahić, M., *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija*. – Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1974.
- Hadžiosmanović, L., *Umjesto predgovora* / Fuad Bačićanin i Sead Šemsović, *Rukopisna ostavština Nazifa Šuševića (1869–1923)*. – Novi Pazar: Narodna biblioteka „Dositej Obradović”, 2011. – str. 15–18.
- Janković, S., *Ortografsko usavršavanje naše arabice u štampanim tekstovima: Uticaj ideja Vuka Karadžića* / „Prilozi za orijentalnu filologiju” (Sarajevo). – god. 1988, knj. XXXVIII (1989), str. 9–40.
- Kalajdžija, A., *Osobnosti bosanskoga jezičkog izraza Makbuli-arifa* / „Anali Gazi Husrevbegove biblioteke” (Sarajevo). – knj. XXXII (2011), str. 273–290.
- Korkut, D. M., *Makbul-i arif (Potur-šahidija) Uskufi Bosnevlja*. – Sarajevo: [s.n.], 1942.
- Marinković, M., *Srpski jezik u Osmanskom carstvu* / „Slavistika” (Beograd). – br. XIV (2010), str. 280–298.
- Mitrović, A., *Transkripcija i adaptacija imena i naziva iz arapskog jezika u srpskom* / *Srpski jezik i njegove norme 41/1, Naučni sastanak slavista u Vukove dane*. – Beograd: Međunarodni slavistički centar, 2012. – str. 59–71.
- Muftić, T., *O arabizmima u srpskohrvatskom jeziku* / „Prilozi za orijentalnu filologiju” (Sarajevo). – knj. X-XI (1960–1961), str. 5–29.
- Nametak, A., *Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici* / „Građa za povijest književnosti hrvatske” (Zagreb). – br. 29 (1968), str. 231–380.
- Novaković, S., *Prilozi k istoriji srpske književnosti: Srbi Muhamedovci i turska pismenost* / „Glasnik Srpskog učenog društva” (Beograd). – knj. IX, sv. XVI (1869), str. 220–255.
- Obradović, Dž., *Odgojno-poučno značenje mevluda* / *Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka: zbornik radova*. – Sarajevo: Preporod, 2000. – str. 110–117.
- Persijsko-arapsko-grčko-srpski rečnik (Luġati fārisi ‘arabī rūmī we srfi)*. – [s. l.], XV.¹⁷
- Putanec, V., *Poliglottni ar.-perz.-grč.-srp. i ar.-perz.-grč.-hrv. rukopisni konverzacijski priručnici s konca 15. st. na Porti u Carigradu* / „Rasprave” (Zagreb). – sv. 16 (1990), str. 237–244.
- Rečnik arapski i rečnik persijski i rečnik grčki i rečnik srpski (Luġati ‘arabī we luġati fārisi we luġati rūmī we luġati srfi)*. – [s. l.], XV.¹⁸
- Zirojević, O., „Pravo blago u biblioteci”. *Politika*, 15. maj 2011. <http://www.politika.rs/scc/clanak/177090>. 29.01.2016.

¹⁷ Naveden je vijek sastavlja Rječnika jer godina nije poznata.

¹⁸ Naveden je vijek sastavlja Rječnika jer godina nije poznata.

FOUR-LANGUAGE CONVERSATIONAL DICTIONARIES – THE MONUMENTS OF ORIENTAL CULTURE

Summary

Studying of foreign languages, mutual introduction of foreign cultures and customs is a permanent human tendency. By the time, the need for dictionaries has appeared. As in the previous time period, there were no standard dictionaries, they appeared and had been written in completely different ways. They could be in rhymes, multi-language, conversational, their translations could be written in both sides of the words, under the original text or as a side explanation.

One of the most well-known dictionaries that belong to the Alhamijado literature is the Dictionary "Potursahidia" by Muhamed Hevajje Uskufije from 1631. This is the oldest Dictionary in rhyme in the area of Europe. A lot later discovered, but a lot later composed are two four-language dictionaries being kept at the library of Aya Sofia until 1969, but today, they are in the library at Suleymaniye Mosque in Istanbul. These conversational dictionaries are written in XV century, and the first to emphasise the ones is Ahmet Caferoglu in 1936. These are Arabian-Persian-Greek-Serbian textbooks of conversation, also belonging to the corpus of Alhamijado literature since their entire text is written in the Arabic alphabet.

In this Paper, we shall present these dictionaries, the monuments of Alhamijado literature of the Ottoman period, with a special emphasis on the manuscript part written in the Arabic alphabet in the Serbian language.

Key words: Dictionaries, Serbian language, Arabic alphabet, Oriental culture, Alhamijado literature.